

**УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК, КУЛЬТУРНИЙ
І ЦЕРКОВНИЙ ДІЯЧ ЗАХАРІЯ КОПИСТЕНСЬКИЙ**
(до річниці смерті)

Архімандрит Захарія (Копистенський). Літографія. 1916 р.

Архімандрит Києво-Печерського монастиря (1624–1627) Захарія Копистенський (?–1627) – визначний український культурний і церковний діяч початку XVII ст., 395 річниця упокоєння якого відмічається цьогоріч, насамперед відомий як письменник-полеміст, учений-богослов та освітній діяч. Вихований на православних традиціях, він усе своє недовге життя віддав служінню Церкві та українському народу. При висвітленні тематики, пов'язаної з Берестейською унією 1596 року, розвитком українського друкарства, діяльністю Києво-Печерської лаври, дослідники обов'язково торкаються постаті цього видатного діяча та його фундаментальної праці – богословського трактату «Палінодія, або Книга оборони». Адже вона була вершиною полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст.

Про самого Захарія Копистенського, як і про більшість його видатних сучасників, збереглося дуже мало біографічних даних. Досі невідомі роботи, у яких діячі чи письменники XVII ст. дали б вичерпну інформацію про його життя та діяльність. Серед сучасників, хто залишив окремі згадки про нього, можна виділити Памву Беринду (середина XVI ст. – 1632), Тарасія Земку (?–1632) та Афанасія Кальнофойського (?–1638). Враховуючи, що відомо лише чернече ім'я Копистенського – Захарія, практично неможливо достовірно простежити його життєвий шлях від народження до 1616 року. Про подальше життя Захарії як ченця та архімандрита відомо з дослідницьких праць, присвячених полемічній літературі кінця XVI – початку XVII ст., українському друкарству, Києво-Печерській лаврі та Київським духовним школам.

На сьогодні однозначно не встановлено дату народження Захарії Копистенського. На думку деяких дослідників, це може бути дата близько 1585 року [Iscak 1930, с. 161]. Однак більшість звертають увагу на слова в «Палінодії», де автор каже про свій «незрілий» вік на час смерті князя В. К. Острозького в 1608 році [Копистенський 1878, стб. 1139], та припускають, що вірогіднішою датою може бути час після 1590 року [Копистинські. Шляхта руських земель 1350–1650 pp.].

Невідомим залишається й місце народження Захарії. Деякі дослідники називають місто Перемишль [Власовський 1998, с. 26] або «Перемишльську землю» [Грицай, Микитась, Шолом 1978, с. 526]. Більшість же звертають увагу на епітафію Афанасія Кальнофойського, де йдеться, що Захарія походить із села Копісна [Кальнофойський 1874, с. 40], та поділяють цю точку зору [Копистинські. Шляхта руських земель; Кметь 2003, с. 34; Степенькіна 2005, с. 25].

Усі дослідники вказують на приналежність Захарії до роду перемишльської шляхти, герб якого належав гербу «Леліва». Герб розміщений під його «Омлією албо Казанье, на роковую память... Елиссеа... Плетенецкого» (1625) та в «Тріоді пісній» (1627), виданих друкарнею Києво-

Печерського монастиря. Генеалогія роду Копистенських викладена у передмові до «Бесід Іоанна Золотоуста», складених 16 травня 1623 року ченцем Печерського монастиря Памвою Бериндою та присвячена Феодору Копистенському. У ній є багато відомостей про рід Копистенських. Беринда насамперед звертає увагу на давнє походження цього шляхетського роду: «еще от Лва князя Роскаго, а потом от королей Полских волности, прерогативы и данины свої маєт». У роду Копистенських йшли поруч митра і ратище, тобто стан архієрейства та воїнства, а також були філософи, проповідники й богослови» [Тітов 1924, с. 128-129]. Рідним дядьком Захарії по батьківській лінії був Михайло Копистенський (?–1609), єпископ Перемишльський і Самбірський (1591–1609). Він відомий як непримиренний противник унії, який на своїй посаді сприяв активізації діяльності православних братств та розвитку освіти.

Зважаючи на те, що Захарія народився в шляхетській православній сім'ї, його навчання, вочевидь, почалося із 7 років. Можливо, це була домашня освіта або при парафіяльній школі. Однозначно не встановлено, де надалі продовжив навчання Захарія. Припущення дослідників розділилися: одні вважають, що то була Острозька школа [Грицай, Микитась, Шолом 1978, с. 135; Кметь 2003, с. 34], інші – школа Львівського братства [Голубев 1886, с. 115; Филарет (Гумилевский), архиеп. 1888, с. 143; Власовський 1998, с. 26; Возняк 1994, с. 237].

Можна припустити, що навчання в Острозькій чи Львівській школі Захарія Копистенський завершив у 1605–1606 роках. Його навчання цим не обмежилось, адже на той час було звичайним для дітей зі шляхетських родин здобувати освіту в західноєвропейських навчальних закладах [Голубев 1886, с. 114]. Б. Струмінський, посилаючись на «Палінодію», висловлює припущення, що Захарія навчався в Німеччині [Struminski 1995, XXXII]. Враховуючи його глибокі знання в патристичній літературі, канонічному праві та церковній історії, однозначно можна стверджувати, що він

продовжував навчання в Європі. Після закінчення навчання Захарія приблизно в 1611 році прибув до Львівської братської школи як викладач.

Відомо, що після 1611 року Захарія Копистенський перебував у Путненському монастирі (зараз у Румунії), який на той час був добре відомий на Буковині, Галичині та Волині. Про перебування в Путненському монастирі є його свідчення у «Палінодії» [Захарія Копыстенский 1878, стб. 911, 938]. Також до цього часу належить відвідування ним Манявського скиту, який був твердиною православ'я в Галичині. Тут він деякий час проживав у засновника скиту афонського аскета схимонаха Іова Княгиницького [Голубев 1886, с. 115], який, безперечно, мав на нього значний вплив. Деякі дослідники вважають Захарію учнем Іова Княгиницького [Кметь 2003, с. 34].

Датою заснування Манявського скиту вважають 1611–1612 роки. Його засновник – подвижник-ісихаст Іов Княгиницький (1550–1621) – присвятив своє життя просвітницькій діяльності. Саме на його запрошення в 1605–1607 роках у ці місця приїжджає відомий український письменник-полеміст Іван Вишенський. Співпраця цих двох видатних ченців-подвижників привела до ідеї заснування Манявського скиту, яку Іов Княгиницький і втілює у життя. Обидва подвижники – Іов Княгиницький та Іоанн Вишенський – прийняли чернечий постриг на Афоні і тривалий час несли послух у його обителях. Вони були відомі як активні противники Берестейської унії 1596 року. Перебування Захарії в Путненському монастирі та Манявському скиті є певним доказом того, що вже змолоду його приваблювало чернече життя.

Манявський скит підтримував тісні зв'язки з Путненським монастирем. На думку Б. Струмінського, Захарія вже в Путненському монастирі був як член монастирської братії [Struminski 1995, р. XXXII]. Однак підтвердженнь цьому немає, а брак джерел не дозволяє однозначно назвати дату прийняття чернечого постригу Захарією. Тому ймовірна й версія, згідно з якою, Захарія ще мирською людиною був відправлений до Путненського монастиря для вивчення книг [Пшеничний 1994, с. 27]. Захарія перебував також і в

Унівському монастирі поблизу Львова, але вже у чернечому стані. Є згадки про те, що 24 лютого 1612 року, 18 січня 1614 року та 11 липня 1615 року він виступав як обраний архімандрит (у даному випадку це чернець, який обіймав церковно-адміністративну посаду) Унівського монастиря [Степенькіна 2005, с. 34].

Цілком імовірно, що в 1611-1614 роках Захарія Копистенський побував у монастирях Дрогобича, Городка, на Підляшші, у землі Бельській, у Ботках, Медині та Кам'янці-Подільському, про які він згадує в «Палінодії». Пізніше, на думку І. Мицька, «просвітитель, як і інші, культурно-освітні діячі Львова та Підгір'я, унаслідок переслідувань польсько-католицькими колами та церковною ієрархією, змушений був переїхати у Вільно – столицю Великого князівства Литовського» [Мицько 1990, с. 10]. Проте документальних підтверджень перебування Захарії у Вільно не виявлено.

На початку 1616 року (І. Огієнко вважає, що це було на рік раніше [Огієнко 1994, с. 264]) Захарія Копистенський їде до Києва, куди його запросив настоятель Києво-Печерського монастиря архімандрит Єлисей Плетенецький (1605–1624). Відомо, що 4 січня 1616 року чернець Захарія вступив до Києво-Богоявленського ставропігійського братства [Упис Киевского братства 1886, с. 4], де вже було зорганізоване Єлисеєм Плетенецьким коло освічених людей православної віри. На час приїзду Захарії Печерський монастир відіграв особливу роль у релігійному житті Київської митрополії та суспільному житті українських земель у складі Речі Посполитої, тому за нього точилася гостра боротьба між православними та уніатами. Єлисей Плетенецький, згідно з відгуками сучасників, які знали і працювали з ним у Києві, був людиною інтелектуальною та високоморальною. Свій монастир він намагався зробити осередком освіти, яким він був на початку свого існування – за часів Антонія та Феодосія Печерських. З цією метою Єлисей Плетенецький розшукував вправних учителів і проповідників, збирав та утримував їх біля себе. Саме він відіграв важливу роль у становленні Захарії Копистенського як письменника,

церковного та суспільного діяча, про що сам Захарія неодноразово наголошував у своїх творах.

Єлисей Плетенецький, крім ученого чернецтва, зібрав до Печерського монастиря людей, які були добре знайомі з друкарською справою, зокрема, Памву Беринду, Лаврентія Зизанія-Густановського, Філофея Кізаревича, Олександра Мітуру, Тимофія Вербицького, Тимофія Петровича, Андрія Миколайовича, Андрія Наумовича. Його бажання заснувати в монастирі друкарню пояснюється душпастирськими турботами про духовну просвіту православного українського народу. За архімандритства Єлисея Плетенецького (точніше у 1616–1624 роках) у Печерській друкарні було надруковано 11 видань, які включали богослужбові, святоотецькі, канонічні, релігійно-полемічні та духовно-просвітницькі твори.

Літературну діяльність у Києво-Печерському монастирі Захарія розпочав з редагування та коригування текстів. Згодом, як зазначає М. Грушевський, «з 11 видань Лаврської друкарні часів Єлисея Плетенецького Захарія Копистенський був автором одного, до чотирьох написав передмови» [Грушевський 1995, с. 585]. З 1619 року почалося творче співробітництво Захарії Копистенського та Памви Беринди – ученого-енциклопедиста, видатної постаті культурно-освітнього руху України першої половини XVII ст. Єлисей Плетенецький запросив Памву Беринду до Києва для роботи над «Анфологіоном» (Святковою мінесю). Захарія Копистенський та Памва Беринда відредагували «Анфологіон», переклад якого виконав ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря (а з 1620 року – Київський митрополит) Іов Борецький. У передмові писалося: «В некіх же привнесе ісправленіє, преподобний і благородний в архідияконах кір Захарія Копистенский, муж ревності презельний в благочестії <...> прімер в богословії і ісповеданії православніє вери» [Второе предисловие 1924, с. кґ]. Ці слова свідчать про високу освіченість Захарії та глибоку повагу, яку він заслужив у Печерському монастирі.

У 1620 році відбулося відновлення православної ієрархії Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феофаном. З цього часу православні митрополити Київські назавжди перебувають за місцем своєї кафедри – у Києві, а давнє уявлення про Київ як «другий Єрусалим», як «богоіменитий» та «богоспасаємий град» [Яковенко] набуває нової актуалізації та осмислення. Це, безумовно, не могло не вплинути на Захарію, який у цей час працював над «Палінодією». Одночасно він, як голова Печерської друкарні, продовжував працювати над підготовкою її до видання, готував передмову та посвяти. Близько 1620 року в Печерській друкарні побачила світ «Книга о вере единственной Святой Соборное Апостольской Церкви» [Ісаєвич 2002, с. 170]. Книга має досить значний обсяг – 629 сторінок середнього формату, але не має року та місця випуску. Однак низка непрямих ознак (шрифт, оздоблення та зовнішня вигляд) вказує на її видання саме в Києво-Печерській друкарні [Титов 1916, с. 107].

Про те, хто автор цього твору, серед дослідників полеміка ведеться давно. На думку В. Завитневича та М. Грушевського авторство належить Захарії Копистенському [Завитневич 1883, с. 281; Грушевський 1995, с. 409]. У «Каталозі стародруків, виданих на Україні» також вказується його авторство [Запаско, Ісаєвич 1981, с. 40]. Слова автора перед закінченням першої частини книги: «Творец ієромонах Азарія Х. раб ІС ХС», дозволяють дослідникам, які відстоюють авторство Захарії Копистенського, стверджувати, що Азарія – це трансформація імені Захарія. Ф. Тітов, обґрунтовуючи авторство книги, наголосив на характерні ознаки перекладу зі слов'янської тодішньої розмовною українською мовою, що було притаманно літературно-видавничій діяльності Захарії Копистенського [Титов 1916, с. 109].

Утім, не всі дослідники погоджуються з думкою про авторство Захарії Копистенського «Книги о вере». Згідно з іншою точкою зору, Захарія не є автором книги, а лише редагував її [Голубев 1876, с. 364, 367; Неменский 2008, с. 698]. Цікаво зазначити, що до «Книги о вере» ввійшли два «Слова на

латинов» Максима Грека у перекладі із церковнослов'янської українською книжною мовою. На думку Я. Ісаєвича, цілком ймовірно, що Захарія Копистенський підготував окреме видання українською мовою всіх «Слов на латинов» Максима Грека [Ісаєвич 2002, с. 171].

Переломним у житті Захарії Копистенського стає 1624 рік. 29 жовтня помер Печерський архімандрит Єлисей Плетенецький. Своїм наступником («сукцесором») він призначив Захарію, вважаючи, що саме він найкращим чином зможе продовжити справу духовно-морального просвітництва та освіти. Як зазначає С. Голубєв, на той час Захарія «був не тільки освіченою людиною, яка зарекомендувала себе багатьма солідними вченими богословськими працями, але й одним з найревніших сподвижників архімандрита <...>, котрий співчував його просвітницькій діяльності <...> і дійсно, короткочасне управління Копистенського Києво-Печерською обителлю цілком можна назвати продовженням просвітницької діяльності його попередника» [Голубєв 1883. с. 283]. Завдяки діяльності Захарії Копистенського, яка була продовженням праці Єлисея Плетенецького, Києво-Печерський монастир і православний Київ знову стали найважливішими центрами церковного та культурного життя українських земель у складі Речі Посполитої.

Згідно з джерелами, на архімандрію Захарію Копистенського було обрано 28 липня 1624 року (Плетенецький у цей час через хворобу вже відійшов від керування монастирем і прийняв схиму під іменем Єфимія): «братією сполне, згодне і одностайно з посродку капітули». Акт обрання підписали 28 духовників та 54 світські особи з числа «обивателєй і рицєрства воеводства Кієвского» [Акт избрания Захарии Копыстенского 1883, с. 269–273]. Акт підтверджує високий авторитет Захарії не лише серед духовних осіб, а й серед мирських православних обивателів Київського воеводства, а також Війська Запорізького. Королівська грамота Сигізмунда III, яка підтверджувала обрання, була надана 7 лютого 1625 року [Королевская грамота 1883, с. 277–279].

Отримавши сан архімандрита, Захарія Копистенський не залишив видавничої діяльності. За два з половиною роки (1624-1627), коли він був архімандритом, Печерською друкарнею було здійснено 9 видань. За зауваженням С. Єфремова, «поставлені заходами Плетенецького та Копистенського на широку руч видавництво і друкарство вельми прислужилися літературній продукції, і ми бачимо, що вже за перше десятиліття свого існування лаврська друкарня випускає в світ більше видань, ніж попереднього часу всі на Україні друкарні разом» [Єфремов 1995, с. 91]. Слід зазначити, що, дбаючи про культуру українського народу, Захарія намагався в тодішніх виданнях подавати переклад складних церковнослов'янських слів українською мовою.

Останньою прижиттєвою виданою працею при архімандритстві Захарії була «Тріодь пісна». Як зауважує Хв. Тітов, «на час виходу з друку Пісної Тріоді 1627 року архім. Захарія Копистенський, який так багато попрацював для цього видання, занедужав якоюсь серйозною хворобою. Незважаючи, однак, на свою хворобу, яка незабаром потім і звела його в могилу, він так був задоволений закінченням книги, що не міг не написати для неї, згідно зі своїм звичаєм, навмисної передмови» [Тітов 1916, с. 163]. «Тріодь пісна» мала досить розкішне оформлення: багато заставок, ініціалів, кінцівок та близько сотні мініатюр.

Герб архімандрита Захарії Копистенського з «Тріоді пісної» 1627 р.

Окрім досконалого знання церковної історії, Захарія Копистенський добре знав історію українського народу, про що переконливо свідчить «Палінодія», а також написані ним передмови до печерських видань. На думку ряду дослідників, Захарія був автором Густинського літопису. Зокрема, на підставі зроблених порівнянь А. Єршов дійшов висновку про тотожність у викладі багатьох історичних фактів у літописі та «Палінодії» та вказав на використання одних і тих самих джерел. Згідно з А. Єршовим, ключем до визначення автора Густинського літопису є три характерних риси: чисельний склад джерел, обізнаність із ними та точність при посиланнях на них. Цим, на його думку, невідомий автор нагадує лише одного свого сучасника – Захарію Копистенського [Єршов 1930, с. 206-211]. Він датує час написання літопису 1623–1627 роками.

Водночас інші дослідники, які вважають, що автор Густинського літопису невідомий і що це компілятивна праця, назва якої походить від імені монастиря, складена ієромонахом Михайлом Лосицьким у 1670 або 1674 році [Тихомиров 1962, с. 353–354; Власовський 1998, с. 224; Липинський 1956, с. 18]. Проте О. Толочко звертає увагу на те, що Густинський літопис складений майже одночасно з «Палінодією» і «якщо враховувати, що Густинський збірник вийшов зі стін Печерського монастиря, висновок, що він належав до інтелектуального й письменницького руху, який панував тут на зламі 20–30-х років XVII ст., не буде вважатися досить безпідставним» [Толочко 1999, с. 168].

Захарія Копистенський помер 21 березня 1627 року і був похований у Києво-Печерському монастирі в каплиці архідиякона Стефана. Слід зазначити, що найімовірніше, він помер раптово, на що опосередковано вказує те, що за життя він не призначив собі наступника (як відомо, він хворів ще в лютому, але, мабуть, сподівався на одужання). Захарія Копистенський прожив коротке життя (близько 37 років). Однак він, безумовно, увійшов в історію як просвітитель православного українського народу. Крім книговидавничої та духовно-просвітницької діяльності на посту

архімандрита Києво-Печерської обителі, його основна праця – «Палінодія» – є вершиною полеміки між православною та уніатською сторонами та найбільш об'ємним твором серед усієї полемічної літератури.

«Палінодія» була написана близько 1621 року, але з нез'ясовних причин цей твір не був виданий аж до 1878 року. Проте, на думку С. Єфремова, цей твір «не лишився без сліду в формуванні наукової й літературної думки сучасного та й пізнішого покоління. Капітальна за обсягом (понад 800 сторінок теперішнього друку) і вартістю праця Копистенського становить, сказати б, вінець тодішньої богословської науки й підбиває підсумок змаганням за віру на початку XVII ст. <...> Копистенський з величезною на той час ерудицією, можна сказати, до краю вичерпав свою тему і його трактат став немовби останнім кільцем у ланцюгу першої доби полемічного письменства, даючи підсумки літературної боротьби й величезний матеріал на майбутнє» [Єфремов 1995, с. 89]. Достатньо зазначити, що аргументами з «Палінодії» користувалися такі відомі автори, як Іов Борецький, Петро Могила, Інокентій Гізель, Дмитрій Ростовський. Зважаючи на важливість «Палінодії», переписувачі на замовлення виготовляли копії рукопису. М. Грушевський називав «Палінодію» «верхом теологічної ерудиції тих часів» [Грушевський 1995, с. 409], книгою, у якій «лежить один з секретів раптового відродження Києва як культурного, богословського центру не тільки України, а і всього Східного православного світу» [Грушевський 1995, с. 105].

«Палінодія» була відповіддю на уніатський твір 1617 року Віленського архімандрита Лева Кревзи «*Obrona iednosci cerkiewney*» («Оборона церковної єдності», або «Оборона унії»), написаний ним у співавторстві з Йосафатом Кунцевичем. Захарія блискуче впорався з поставленим завданням – аргументовано обґрунтував законність існування Православної церкви в межах Речі Посполитої та спростував спроби фальсифікації історичних фактів з боку Лева Кревзи, який намагався довести підпорядкованість Православної церкви Риму з епохи Київської Русі. Як наслідок

багатогранного таланту автора, основною рисою викладу матеріалу в «Палінодії», що відрізняє її від решти полемічної літератури того часу, є всебічність та ґрунтовність. Невирішених питань, як і будь-яких недомовленостей, на що часто можна натрапити у творах письменників-полемістів початку XVII ст., у «Палінодії» немає.

Дослідження джерел, якими користувався Захарія Копистенський при написанні праці, свідчить про його надзвичайно високу освіченість. При написанні «Палінодії» індекс використаних джерел, зокрема, давньоруських літописів та польських хроністів, праць античних та візантійських істориків, грецьких та латинських богословів, переходить за 100 [Степенькіна 2005, с. 172]. Слід зазначити, що «Палінодія», на відміну від усіх попередніх полемічних творів, полемізує з опонентом у всіх тезах, оперуючи історичними даними. Таким чином, праця Захарії Копистенського є свідченням нового етапу розвитку історіографії: перехід від літописання до історичної науки.

Окремо стоїть питання мови «Палінодії». Ще перший дослідник твору В. Завитневич з цього приводу наголошував, маючи на увазі велику кількість західноукраїнських слів і висловів, що «мова Палінодії є сумішшю найрізноманітніших елементів <...> з якими впоратися може тільки або місцевий житель, або людина з гарною філологічною освітою». Однак при цьому він підкреслює, що «до цього недоліку не можна ставитись надто суворо» [Завитневич 1883, с. 321-322]. Слід зазначити, що, складаючи «Палінодію», Захарія Копистенський намагався бути об'єктивним, толерантним та послідовним.

Захарію Копистенського вважають одним з теоретиків концепції «Київ – Другий Єрусалим». Проте, як зазначає М. Яковенко, сама формула «Київ – другий Єрусалим» безпосередньо Захарії Копистенському не належала. Утім, згадана в «Палінодії» двоїстість у використанні поняття «Єрусалим» – як конкретного святого міста, яке потрапило під владу невірних, але залишилося «маткою Церков и Божіим мешканьем» [Захарія

Копыстенский 1878, стб. 838–839], і сакрального символу Царства Небесного (і це здебільшого спостерігається в «Палінодії»), «відкривала його послідовникам простір для варіацій. Зважаючи на злободенність для Києва 1620-х років мотиву “терпіння від іновірців”, першою зринає паралель між Єрусалимом як “матір’ю Церков” і Києвом як “матір’ю руського хрещення”, тобто теж свого роду “матір’ю Церков”, що вистояла серед ворожого оточення» [Яковенко]. Подальше продовження розкриття теми ролі Києва у формуванні історичних концептів минулого М. Яковенко простежує на таких пам’ятках, безпосередньо пов’язаних із «Палінодією», як «Протестація» (1621) Іова Борецького, Густинський літопис (початок XVII ст.), «Патерикон» (1635) Сильвестра Косова, «Ліфос» (1644) Петра Могили та ін.

Безперечна заслуга автора «Палінодії» також полягає у тому, що він у контексті становлення та поширення християнства зробив спробу показати історію України-Руси, виробивши для цього власну історичну концепцію: Русь до прийняття християнства, Давньоруська держава, Галицько-Волинське князівство, українські землі у складі Великого князівства Литовського та українські землі у складі Речі Посполитої. Кульмінаційний, з точки зору Захарії Копистенського, момент в історії українського народу, на якому він акцентує, – Хрещення Русі, яке було від Константинополя, а не від Риму (як стверджували уніатські полемісти), і як наслідок – Київська митрополія завжди перебувала під омофором Константинопольського патріарха, а не Папи Римського.

Джерела та література

Акт избрания Захарии Копыстенского на Киево-Печерскую архимандрию (28 июля 1624 г.). *Голубев, С. 1883. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. І. Киев, с. 269–273

Второе предисловие к Анфологиону 1619 г. от лица иноков Печерского монастыря о побуждениях к печатанию Анфологиона и о лицах особенно

потрудившихся в деле перевода, исправления и печатания его. Тітов, Хв. 1924. *Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI –XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*. Київ, с. ̄к–̄ѳ.

Кальнофойский, А. 1874. *Тератургима. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей* / под ред. В. Б. Антоновича и Ф. А. Терновского. Киев, с. 27–43.

Копыстенский, З. 1878. Палинодия. *Русская историческая библиотека*, IV, 1. Санкт-Петербург.

Королевская грамота, подтверждающая избрание на Киево-Печерскую архимандрию Захарии Копыстенского (7 февраля 1625 г.). Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Киев, с. 277–279.

Триодь постная. 1627. Киев.

Упис Киевского братства. Голубев, С. 1886. *История Киевской Духовной Академии*, I. Киев.

Власовський, І. 1998. *Нарис історії Української Православної Церкви*, II. Київ.

Возняк, М. С. 1994. *Історія української літератури*, 2, 1, 2. Львів.

Голубев, С. 1876. Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковнославянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII ст. *Труды Киевской духовной академии*, январь. Киев, с. 121–161.

Голубев, С. 1886. *История Киевской Духовной Академии*, I. Киев.

Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев.

Грицай, М. С., Микитась, В. Л., Шолом, Ф. Я. 1978. *Давня українська література*. Київ.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія української літератури*, VI. Київ.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*, VII. Київ.

Єршов, А. 1930. Коли і хто написав Густинський літопис. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, С, II. Львів, с. 206–211.

- Єфремов, С. 1995. *Історія українського письменства*. Київ.
- Завитневич, В. З. 1883. *Палинодия Захарии Копыстенскаго и ея место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв.* Варшава.
- Запаско, Я., Ісаєвич, Я. 1981. *Пам'ятки Книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні, 1 (1574–1700)*. Львів.
- Ісаєвич, Я. 2002. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів.
- Кметь, В. 2003. Православна історіософія архімандрита Захарії (Копистенського). *Православний вісник*, 3–4. Київ, с. 34–59.
- Копистинські. Шляхта руських земель 1350–1650 рр.* URL: <https://sites.google.com/site/slahtavkl/Altavet/k/kopistinski> (дата звернення 25.10.2022).
- Липинський, В. 1956. *Релігія і Церква в історії України*. Нью-Йорк.
- Мицько, І. З. 1990. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*. Київ.
- Неменський, О. Б. 2008. Захарія Копыстенский. *Православная энциклопедия*, XIX. Москва, с. 696–699.
- Огієнко, І. 1994. *Історія українського друкарства*. Київ.
- Пшеничний, Є. В. 1994. *Захарія Копистенський: життя і творчість*. Дис. к. ф. н. / Київський Державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ.
- Степенькіна, П. Я. 2005. «Палінодія» Захарії Копистенського як історичне джерело і пам'ятка української історіографії XVII ст. Дис. к. і. н. / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Київ.
- Тітов, Хв. 1924. *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*. Київ.
- Тітов, Ф. 1916. *Типографія Києво-Печерської Лаври. Исторический очерк (1906–1910–1916)*, I. Киев.
- Тихомиров, М. Н. 1962. *Источниковедение истории СССР*, I. Москва.

Толочко, О. П. 1999. Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис (До питання про реконструкцію архетипу). *Український археографічний щорічник*, 3–4, 6–7. Київ, с. 141–168.

Филарет (Гумилевский), архиеп. 1888. *История Русской Церкви*, IV. Москва.

Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки). URL: <http://keenander.narod.ru/yakovenko/yak12.htm> (дата звернення 25.10.2022).

Iscaк, A. 1930. De Zacharia Kopystenskyj eiusq̄e «Palinodia». *Богословія*, VIII, 1–4. Львів, с. 161–196.

Struminski, B. 1995. Krevza and Kopystens'kyj. Foreword. *Lev Krevza's A Defense of Church Unity and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodia*. Harvard, p. XIII-XLII.

Артур Кукушко

старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви